

Prosiect Ymchwil AHNE

Y Rhyfel Byd Cyntaf, Elfed Gruffydd

Cofebau Ardal

- Coffeir y mwyafrif helaeth o fechgyn a dwy ferch o Lŷn a gollwyd yn y Rhyfel Mawr ar gofebau ardal.
- Ychydig o wybodaeth sydd ar gael am hanes codi'r cofebau (anodd fu cael cofnodion y pwyllgorau trefnu neu restrau cyfraniadau).
- Seremonïau urddasol i ddadorchuddio ym Mhwllheli a Nefyn.
- Ychwanegu placiau coffa arnynt yn dilyn yr Ail Ryfel Byd.
- Ceir Cofeb Gogledd Cymru ym Mangor ble ceir enwau'r rhai a gollwyd. Mae gwefan Keith Parry yffor.com wedi ei sylfaenu ar y rhestr hon. Ceir sawl ffynhonnell enwau na chynhwysir ym Mangor, ac enwau ym Mangor na ellir eu holrhain yn y wasg neu ar gofebau lleol.
- Ceir manylion a lluniau am gofebau'r ardaloedd isod:
Aberdaron, Abererch, Boduan, Bryncroes, Clynnog Fawr, Dinas, Edern, Llanaelhaearn, Llanbedrog, Llanengan, Llannor, Llithfaen, Morfa Nefyn, Nefyn, Pistyll, Pwllheli, Rhiw, Rhydyclafdy, Sarn, Y Ffôr.
- Mae amrywiaeth aruthrol ymhlith y cofebau, eu cynllun, geiriad, lleoliad ayb.
- Mae 20 o gofebau yn Llŷn ond ni chodwyd rhai yn Llangian (sy'n cynnwys Mynytho) na Thudweiliog. Ond roedd Sgweiriaid 'stadau Cefnamwlch a Nanhoron yn frwd eu cefnogaeth i'r rhyfel ac yn annog bechgyn yr ardal i wirfoddoli.
- Nid oes cofeb chwaith i blwyf Botwnnog a dim ond un o Fotwnnog sydd ar y gofeb ym Mangor.
- Er bod Trefor ym mhlwyf Llanaelhaearn ni chynhwyswyd enwau bechgyn y pentref ar y gofeb.
- Nid oes cofeb i blwyf Llaniestyn. Lleolwyd y gofeb (pam tybed?) yn Ninas, a honno wedi'i chodi gan 'ardalwyr Dinas, Greigwen a Garnfadryn'.
- Nid oes cofeb ym mhlwyf Llangwinnadl. Yr unig dystiolaeth i un o'r plwyf gael ei golli yw enw G Griffith ar gofeb Bangor.
- Mae geiriad ar y cofebau fel y gellid disgwyl yn amrywio'n arw, y dyfyniadau yn ddiddorol a rhai ohonynt na ellir olrhain eu hawduron.
- Mae enwau rhai bechgyn yn ymddangos ar fwy nag un gofeb, arwydd o falchder mae'n debyg ac am anrhydeddu bechgyn gyda chysylltiadau lleol, Mae hyn yn awgrymu 'hawlio arwyr'.

Cofebau i unigolion

- Ceir cofebau i unigolion yn y lleoliadau isod ac mae manylion a lluniau wedi eu cynnwys:

Aberdaron (Eglwys St Hywyn), Abersoch (Capel Annibynwyr a Chapel Calfaria), Efailnewydd (Capel Berea), Garnfadryn (Capel), Llanbedrog (Capel Peniel Newydd, Capel Rehoboth, Eglwys St Pedrog), Llangian (Eglwys), Penllech (Eglwys St. Fair), Pwllheli (Capel Salem, Eglwys St Pedr, Capel Seion, Capel Tarsis), Rhydyclafdy (Capel).

- Rhai capeli ac eglwysi Llŷn wedi coffau eu haelodau trwy osod cofebau yn eu hadeiladau, boed yn blac ar wal neu'n ffenest lliw. Mae'r ymchwil yn cynnwys manylion unigol penodol am y gwahanol gofebau i unigolion. Eto mae amrywiaeth o blaciau, defnydd, geiriad a llythrennau.
- Collwyd meibion dau ficer, Aberdaron a Llanbedrog ac yn yr eglwysi gwelir festri a ffenestr liw i'w coffau.
- Gadawodd John G Roberts, yn wreiddiol o Garnfadryn gyfrolau a swm o arian yn ei ewyllys i sefydlu llyfrgell.
- Lluniwyd cofeb ar ffurf blwch casglu yn ddiweddar i goffau Glyn Roberts yn eglwys Penllech.

Rholiau Anrhydedd

- Ceir Rholiau Anrhydedd yn y capeli ac ysgolion canlynol ac fe geir lluniau a manylion amdanynt yn yr ymchwil:
Ysgol Bryncroes, Capel Brynmawr, Capel Dinas, Capel Garnfadryn, Capel Rehoboth Llanbedrog, Capel y Nant Nanhoron, Capel Penlan Pwllheli, Capel Penmownt Pwllheli, Salem/Taris Pwllheli, Capel Tabernacl Pwllheli, Capel y Traeth Pwllheli.
- Yn y festrïoedd a'r capeli a restrir uchod gwelir 'Rholiau Anrhydedd' hardd wedi'u fframio yn enwi, nid y rhai laddwyd ond yr holl fechgyn a ymunodd â'r fyddin a'r llynges.
- Ceir amrywiaeth o gynlluniau, ysgrifen a chyflwyniad, rhai wedi'u cynllunio'n gelfyddyd a'u lliwio â llaw.
- Ceir lluniau'r bechgyn o Garnfadryn ac Ysgoldy'r Traeth, Pwllheli.
- Lluniwyd llyfryn ym Mhenmownt a'r Traeth a chynnwys lluniau'r bechgyn ynddo.

Milwyr unigol

- Mae Elfed wedi manylu ar ambell i filwr ble ceir y mwyaf o wybodaeth a hanes amdano. Mae'r ymchwil yn amlygu'r ofn a'r ansicrwydd a'r orfodaeth i ffarwelio a theulu. Dyma'r adran fwyaf personol o'r ymchwil wrth i'r dystiolaeth gyflwyno ychydig o hanes unigol y teuluoedd a'r milwyr. Dau o'r milwyr y sonnir amdanynt ydyw Cynan a Tom Nefyn.

Milwyr Ardaloedd Penodol (Dylid ymdrin â'r adran hon ochor yn ochr a'r adran 'Cofebau')

- Mae ymdrech fawr wedi ei wneud i roi peth tegwch i'r bechgyn hynny ble nad oes cofeb ardal ar eu cyfer.
- Nid oes cofebau i fechgyn Llangian, Nanhoron, Trefor a Thudweiliog a Phenllech.

- Casglwyd cymaint o wybodaeth â phosib am fechgyn Bryncroes a Dinas a gwnaed peth gwaith ar Aberdaron a Phwllheli. Mae gobaith i ychwanegu'r ardaloedd eraill.

Listio a Recriwtio

- 'I'r Fyddin fechgyn Gwalia! Cas gwr nid cas ganddo elyn ei wlad. Cymru am Byth!
- Hanes dadl Lloyd George i sefydlu corfflu Cymreig.
- Hanes cyfarfodydd recriwtio yn Llŷn a'r teuluoedd bonedd ar flaen y gad.
- Dau ddwsin yn ymuno yn Nhudweiliog ar ôl Mrs Wynne Finch gymryd y gadair. Ar un llaw, roedd cael cymaint i ymuno mewn ardal mor wledig mor gynnar yn syndod. Ond, rhaid cofio mai'r teulu Wynne Finch oedd meistr tir, yn gyflogwr sylweddol ac yn ddylanwadol iawn yn Nhudweiliog.
- Toriadau papur newydd am gyfarfodydd ymrestru yn Llŷn.
- Posterï.

Milwyr yn Llŷn

- Hanes y 'Royal Artillery 43th Welsh Division yn dod i Bwllheli ar anogaeth y Cyngor Tref.
- Cynnwrf yn y dref yn gynnar yn 1915 pan ddaeth milwyr i'r dref gan aros yng nghartrefi'r trigolion. Y rheiny a gadwai ymwelwyr yn yr haf yn manteisio ar fusnes trwy'r flwyddyn.
- Roedd yr orsaf rheilffordd wedi agor ym Mhen Cob yn 1909 ac yno a ymgasglai'r torfeydd i groesawu'r milwyr.
- Sonnir am amodau caeth a osodwyd ar y lletywyr o ran bwydo'r milwyr a threfniadau cysgu a molchi.
- Trefnwyd oedfa ar y Sul ar gyfer y milwyr di-gymraeg.
- Mabolgampau ar eu cyfer
- Pryder am ormod o 'demtasiwn' i ferched Pwllheli a barnu ymddygiad rhai o ferched Pwllheli yn y wasg. Llythyr ymateb hefyd gan un o ferched y dref.
- Hanes rhai o filwyr yn dod adref am gyfnod.
- Hanes cwnstabiliaid arbennig yn cael eu penodi yn Abersoch

Y Belgiaid yn Llŷn

- Goresgynnwyd Gwlad Belg ac roedd Prydain am ei gwarchod. Ffodd miloedd o'u gwlad a death tua 200,00 ohonynt i wledydd Prydain.
- Hanes y Belgiaid cyntaf yng Nghricieth
- Hanes caredigrwydd pobl Aberdaron.
- Er mae byr oedd arhosiad y Belgiaid, mae'n amlwg eu bod wedi cymysgu'n dda efo'r trigolion.

Tribiwnlysoedd a'r Gyfraith

- Roedd llai yn ymrestru o'u gwirfodd nag oedd yr awdurdodau wedi gobeithio felly death cynllun Derby i rym yn yr hydref. Disgwyl i bob dyn rhwng 19 – 41 ymrestru'n syth neu fod yn barod i wneud pan fo'r angen. Methiant fu'r cynllun hwn felly cyflwynwyd mesurau gorfodaeth.
- Apeliodd rhai i beidio gorfod mynd gan egluro eu rhesymau, gwelir rhai achosion o Llŷn yn yr ymchwil

Ymweliad y Tramp

- Ceir hanes taith y Parchedig J T Pritchard efo Bws Tocia o gwmpas Llŷn. Cofnod o'r sefyllfa yn Llŷn ar y pryd (haint y tatws, cyfarfodydd croesawu).

Cynhyrchwch!

- Fel yr ai'r rhyfel rhagddi cai ffermwyr Llŷn eu tynnu i mewn i'r cylch dieflig. Roedd y gweision yn mynd i ryfel, a'r awdurdodau yn pwysu ar ffermwyr i gynhyrchu mwy.
- Pwysigrwydd gwaith y cwnhingwr.
- Aed â dadleuon ar ran y cwnhingwr i'r tribiwnlysoedd ac mae'r dystiolaeth yn cael sylw yn yr ymchwil.
- Cysgod y rhyfel ar y Ffeiriau Pentymor
- Meibion ffermydd yn elwa pan sefydlwyd y coleg amaethyddol ym Madryn.
- Posteri 'Dig for Victory'.
- Merched y Tir
- Pysgota.

Bywyd Cymdeithasol

- Er gwaetha'r rhyfel roedd bywyd cymdeithasol yn Llŷn yn mynd rhagddo ac mae'r adran hon yn llawn gwybodaeth am hynny a hefyd gwybodaeth am daflen 'Cymanfa Dosbarth Penlleyn' yn cael ei chanu yn y ffosydd yn Ffrainc.
- Y Gymdeithas Lenyddol
- Trip yr Ysgol Sul
- Y Kinema
- Crefydd
- Y Ffliw Mawr – Ceir hanes y dioddef yn Llŷn yn sgil y Ffliw Mawr.

Cynni

- Pryder ers dyddiau cyntaf y rhyfel am brinder bwyd, ac fel pob amser, prinder yn codi prisiau.
- Prinder cig yn Nefyn.
- 'Pris Bwyd' a glo.
- Rheoli'r Wyau.
- Prinder Dŵr

- Cwyno fod Marchnad Pwllheli bellach yn farchnad i gyflenwi prynwyr o Gricieth, Porthmadog a thu hwnt.
- Dogni
- Chwareli Ithfaen a Mwynfeydd

Cefnogi Milwyr Lleol a Mudiadau Dyngarol

- Y dioddefaint yn ysgogi sefydlu nifer fawr o elusennau i gefnogi'r milwyr ar faes y gad a theuluoedd anghenus gartref.
- Ni fu pobl Llŷn yn brin eu cefnogaeth i bob mudiad gwerth ei gefnogi. Aent yn ddwfn i'w poced i helpu milwyr lleol mewn dyddiau o gynni.
- Ceir tystiolaeth o lythyrau Maer Pwllheli tuag at hogiau'r dref oedd yn y ffosydd.
- Cyngerdd yn Nhudweiliog i godi arian at hogiau 'Dweiliog a Phenllech.
- Cyfarfod er budd y milwyr yn Llithfaen.
- Chwirydd Penygraig ac ardaloedd eraill yn paratoi dillad i'r milwyr ar gyfer y gaeaf.
- Llyfr log Ysgol Llaniestyn yn son am apêl i gael Pwdinau 'Dolig i'r bechgyn.
- Sonir am y gefnogaeth o Llŷn i elusennau fel y Groes Goch ac eraill.
- *The National Egg Collection for the Wounded in Lleyn and Eifionydd*

Arwyddion Rhyfel y Môr

- Roedd y môr o gwmpas arfordir Llŷn yn rhoi profiadau uniongyrchol o arwyddion rhyfel i drigolion Llŷn yn ystod y Rhyfel Mawr.
- Hanes llongwyr o Llŷn – Colli llongau a bywydau
- Golchi cyrff i'r lan yn Abersoch. Claddu'r cyrff mewn mynwentydd lleol.
- Coffau'r rhai foddwyd pan suddwyd y 'BURUTU'.

Ymweliadau'r Prif Weinidog

- Roedd David Lloyd George yn ymwelydd cyson a Llŷn yn arbennig â Nefyn a Phwllheli o 1890 ymlaen fel eu Haelod Seneddol
- Eisteddfod Genedlaethol Bangor

Dathlu diwedd y rhyfel a choffau

- Y cadoediad
- Babanod oedd wedi eu geni yn ystod saf-arfau Tachwedd 11eg 1918, yn Llŷn ac Eifionydd yn derbyn Llwy Arian. Erthygl yn y Llanw yn gofyn am wybodaeth leol.
- Cyngherddau i groesawu milwyr yn ôl i Llŷn